

- જેમ કે, એક કારખાનામાં કે ઘેતરમાં શ્રમિકને આઠ કલાકને બદલે માત્ર પાંચ કલાક કામ મળતું હોય, તો તે અર્ધબેરોજગાર કહેવાય.
- ભારતમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઘેતીક્ષેત્રે રોકાયેલા શ્રમિકોને વાવણી અને કાપણીના સમયે જ કામ મળે છે અને બાકીના સમયમાં કામ વગર બેસી રહેવું પડે છે.

- એતીક્ષેત્રે જોવા મળતી બેરોજગારી મોસમી બેરોજગારી કહેવાય, જે અર્ધબેરોજગારીનો જ એક પ્રકાર છે.
- કેટલીક શિક્ષિત વ્યક્તિઓને તમની લાયકાત કે ડિગ્રી પ્રમાણે કામ ના મળતાં ઉદ્દરતી કક્ષાનું કામ કરવું પડે છે. આ પણ અર્ધબેરોજગારી છે.
- જેમ કે, મિકેનિકલ એન્જિનિયરને વક્કશોપમાં નોકરી કરવી પડે.

(3) પ્રચુન્ન બેરોજગારીનો ઘ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

➤ જોન રોબિન્સના મત અનુસાર, “કોઈ એક વ્યવસાયમાં પ્રવર્તમાન ટેકનોલોજીના સંદર્ભમાં જરૂરી હોય તેના કરતાં વધુ શ્રમિકો રોકાયેલા હોય, આવા વધારાના શ્રમિકોને ખસેડી લેવામાં આવે તોપણું કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર ન થતો હોય, તો તેઓ પ્રચુન્ન બેરોજગાર કહેવાય છે.”

- રાન્ધાર નક્કસના મત અનુસાર, “જો ઉત્પાદનનાં સાધનો અને ઉત્પાદનની ટેકનિક આપેલી હોય અને અતિ વસ્તી ધરાવતા વિકસતા દેશોમાં ઘેતીક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રમાણમાં શ્રમની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય, તો તેવા દેશોમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી પ્રવર્તે છે તેમ કહી શકાય.”
- પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી એટલે છૂપી બેરોજગારી, જેમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે.

➤ ભારતમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ઊંચો છે. તેથી રોજગારી મેળવનારાઓની સંખ્યા પણ ઊંચા દરે વધે છે. પરંતુ ભારતમાં એતી સિવાયના અન્ય ક્ષેત્રોનો પૂરતો વિકાસ ન થયો હોવાથી રોજગારી માટે વધતી વસ્તીનું એતીક્ષેત્રે ભારણ વધતું જાય છે. આ વધારાના શ્રમિકોનો એત ઉત્પાદનમાં કોઈ ફાળો હોતો નથી, અર્થાત् તેમની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોવાથી તેમને પ્રચુન્ન બેરોજગાર કહી શકાય.

- શહેરી વિસ્તારમાં પણ ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે પ્રચુન્જ બેરોજગારી જોવા મળતી હોય છે, જેને શહેરી બેરોજગારી પણ કહી શકાય.
- સામાન્ય રીતે જે વ્યવસાયમાં શ્રમકાર્ય કુટુંબ દ્વારા થતું હોય અને શ્રમિકોને વેતન નાણાકીય સ્વરૂપમાં ચૂકવવામાં ના આવતું હોય, તેમાં વિશેષપણે પ્રચુન્જ બેરોજગારી જોવા મળે છે.

➤ ઉદાહરણ : એતીક્ષેત્રે જમીનના મહત્વમાં ઉપયોગ માટે
વધુમાં વધુ 10 વ્યક્તિઓને કામ આપી શકાય છે. તેમ
છતાં અન્યત્ર કામ ન મળવાથી ઘરની વધારાની 3
વ્યક્તિઓ કામમાં જોડાય છે. આ વધારાની 3 વ્યક્તિઓ
દેખીતી રીતે કામ કરતી જણાય છે, પરંતુ તેમનો કુલ
એત-ઉત્પાદનમાં કોઈ ફાળો હોતો નથી.

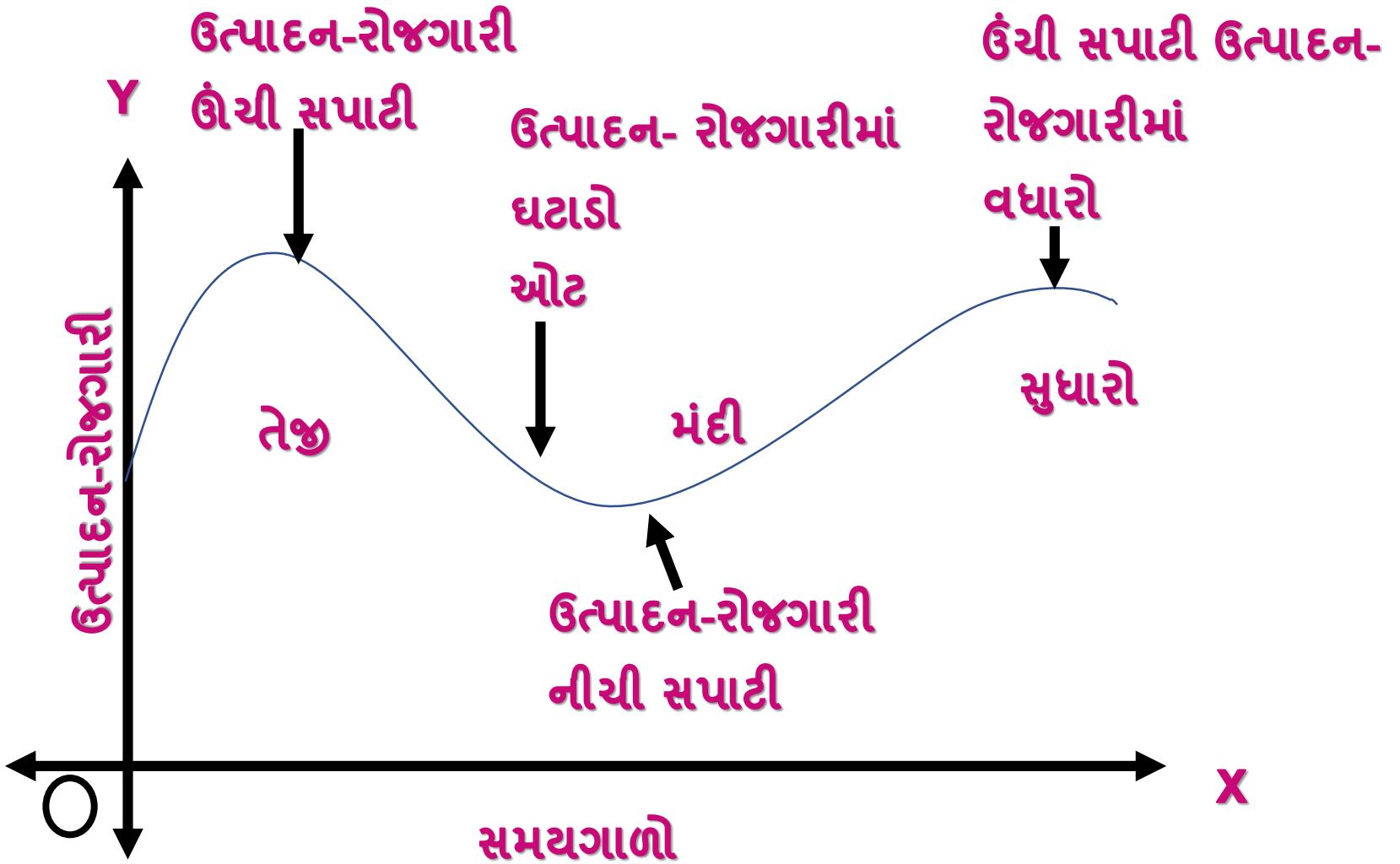
➤ વળી તેમને કામ પર ન રખવાથી કુલ ઘેત-
ઉત્પાદનમાં કોઈ ઘટાડો પણ થતો નથી. તેથી
વધારાના આ 3 ઘેતમજૂરો પ્રચ્છિંગ બેરોજગાર છે
તેમ કહેવાય.

(4) ચક્કીય બેરોજગારીનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.

- અર્થતંત્રમાં આવતાં તેજુ-મંદીનાં મોજાને કારણે ચક્કીય બેરોજગારી સર્જાય છે.
- મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં બચત કરનારો અને મૂડીરોકાણ કરનારો વર્ગ અલગ અલગ હોવાને કારણે બચત અને મૂડીરોકાણ વચ્ચેની સમતુલ્ય જગત્વાતી નથી. પરિણામે તેજુ-મંદીનું વલણ જોવા મળે છે.

- અર્થતંત્રમાં તેજીનું વલણ હોય ત્યારે મૂડીરોકણાણ,
ઉત્પાદન, રોજગારી વગેરે વધે છે. ક્યારેક ઉત્પાદન નીચા
દરે થતું હોય ત્યારે રોજગારી ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે.
આ સ્થિતિમાં સર્જાતી બેરોજગારી ચક્કીય બેરોજગારી છે.
- જ્યારે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં મંદીનું વાતાવરણ સર્જાય ત્યારે
ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગમાં ઘટાડો જોવા મળે
છે.

- પરિણામે ઉત્પાદન ઘટાડવું પડે છે અથવા અસરકારક માંગના અભાવને કારણે ક્યારેક ઉત્પાદન એકમો બંધ કરવા પડે છે અને ઘણા બધા શ્રમિકોને કામ પરથી છૂટા કરવા પડે છે. અહીં મંદી બેરોજગારીનું કારણ બને છે. તેથી આ બેરોજગારીને મંદીજન્ય બેરોજગારી કે વ્યાપાર ચકીય બેરોજગારી કહે છે.
- અર્થતંત્રમાં આવતી તેજુ-મંદીની સ્થિતિની રોજગારી પર થતી અસરને આકૃતિ દ્વારા નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય :

- 1929 – 30 વિશ્વ મહામંદીને કારણે અમેરિકા, હંગલેન્ડ વગેરે વિકસિત દેશોમાં પણ ચક્કીય બેરોજગારી સર્જાઈ હતી. ભારતમાં પણ મૂડીવાદી બજારતંત્ર હોવાથી ખવારનવાર ચક્કીય બેરોજગારી સર્જાતી જોવા મળે છે.
- જેમ કે, ભારતમાં હીરા ઉદ્યોગક્ષેત્રે ચક્કીય બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે.

➢ ચક્કીય બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા માટે
રાજ્ય સરકારે વિકાસલક્ષી કાયોમાં મૂડીરોકાણ કરી,
રોજગારીની વધુ ને વધુ તકે પૂરી પાડવી જોઈએ.

(5) ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ બેરોજગારી માટે

જવાબદાર છે. સમજાવો.

- શિક્ષણના પ્રસારને લીધે ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારાઓની સંખ્યામાં પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જાય છે. પરંતુ ખામીયુક્ત શિક્ષણ-પદ્ધતિને કારણે શિક્ષિત બેરોજગારોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

- ભારતમાં દરેક ક્ષેત્રે બદલાતી જતી કાર્યપદ્ધતિને અનુરૂપ કામ કરી શકે તેવા શ્રમિકો તૈયાર કરવામાં આજની શિક્ષણ-પદ્ધતિ સફળ થઈ નથી.
- દેશના આર્થિક વિકાસ માટે ખેતીક્ષેત્ર, ઉદ્યોગક્ષેત્ર તે મજબૂત અન્ય ક્ષેત્રોમાં નવી ટેકનોલોજી અને યાંત્રિકીકરણ અપનાવવામાં આવ્યું છે.

➤ તેથી કેળવાયેલ અને ટેકનોલોજીનું શાન ધરાવનાર
કુશળ શ્રમિકોની જરૂર પડે છે. પરંતુ આજની શિક્ષણ-
પદ્ધતિમાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.
પરિણામે શિક્ષિત વ્યક્તિમાં સ્વરોજગારી મેળવી શકે
તેટલી ક્ષમતા હોતી નથી. આ કારણથી શિક્ષિતોની
બેરોજગારી વધતી જાય છે.

➤ શિક્ષણ મેળવનાર વ્યક્તિમાં એક ગેરસમજ પ્રચલિત છે કે તે ઓછું ભાગેલી વ્યક્તિ કરતાં વધુ કમાઈ શકે છે. તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે ધસારો રહે છે. આમ, ખામીયુક્ત શિક્ષણ- પદ્ધતિ બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે.

(6) ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રની અવગણના એ બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો કર્યો છે. સમજવો.

➤ ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ભારતમાં મોટા ભાગની વસ્તી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસે છે. આ વસ્તી રોજગારી માટે મોટે ભાગે કૃષિક્ષેત્ર પર આધાર રાખતી હોય છે. તેથી કૃષિક્ષેત્રે વધુ રોજગારી મળી રહે તેવું આયોજન કરવું જરૂરી છે.

➤ ભારતની આર્થિક વિકાસ નીતિમાં કૃષિક્ષેત્ર કરતાં
અન્ય ક્ષેત્રોને વધુ અગ્રતા આપી છે. તેથી
કૃષિક્ષેત્રનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શક્યો નથી.
પરિણામે કૃષિક્ષેત્રમાં રોકાયેલા શ્રમિકોને પૂરા
સમયની રોજગારી મળી નહીં તેથી બેરોજગારીનું
પ્રમાણ વધતું રહ્યું છે.

➤ કૃષિક્ષેત્ર હરીયાળી કાંતિનો લાભ દેશના અમુક જ
રાજ્યોને મળતાં સાર્વત્રિક રોજગારીના પ્રમાણમાં
વધારો થઈ શક્યો નહીં અને બેરોજગારીની
સમસ્યામાં વધારો થયો.

- કૃષિક્ષેત્રે વરસાદની અનિશ્ચિતતા, અપૂરતી સિંચાઈની સગવડ, અપૂરતું કૃષિ-ધિરાણ, વધતી વસ્તીનું કૃષિક્ષેત્ર પર ભારણ તેમજ અન્ય કૃષિ જોખમોને કારણે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રનો પૂરતો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. તથી ગ્રામીણ શ્રમિકોમાં બેરોજગારી વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
- આમ, ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રની અવગણનાએ બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો કર્યો છે.

(7) હરિયાળી કાંતિના વેગ અને વિસ્તાર દ્વારા બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરી શકાય. સમજાવો.

- ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે અને તની મોટા ભાગની વસ્તી રોજગારી માટે કૃષિક્ષેત્ર પર આધાર રાખે છે. દેશમાં ઉંચા વસ્તીવૃદ્ધિ- દરને કારણે રોજગારી માટે કૃષિક્ષેત્રે વસ્તીનું ભારણ વધ્યું છે. તેથી પ્રચુન્ન બેકારીની સમસ્યા વધી છે.

➤ વરસાદની અનિશ્ચિતતા અને સિંચાઈની અપૂરતી સગવડને કારણે ભારતમાં મૌસમી બેરોજગારીની સમસ્યા પણ વધી છે. કૃષિક્ષેત્રે ભારણારુપ વસ્તીને રોજગારી માટે અન્ય ક્ષેત્રોમાં ન ખસેડી શકવાને કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કૃષિક્ષેત્ર રોકાયેલા લોકોની બેરોજગારીનો પ્રશ્ન ઉકેલવા હરિયાલી કાંતિની ઝડપ વધારવી જોઈએ અને તેનો વ્યાપ વધારવો જોઈએ.

➢ અર્થશાસ્ત્રી પી. સી. મહાલનોબિસના અંદાજ મુજબ
ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે ₹ 1 કરોડનું રોકાણ કરવાથી 40,000
વ્યક્તિઓને રોજગારી આપી શકાય અને ઉત્પાદનમાં
5.7 %ના દરે વધારો કરી શકાય છે, જ્યારે મોટા
ઉદ્યોગમાં ₹ 1 કરોડનું રોકાણ કરવાથી માત્ર 500
વ્યક્તિઓને ૪ રોજગારી આપી શકાય છે અને
ઉત્પાદનમાં 1.4%ના દરે વધારો કરી શકાય છે.

- તેથી ઉદ્યોગક્ષેત્ર કરતાં કૃષિક્ષેત્ર રોજગારીની વધુ તકો સર્જવા માટે અનુકૂળ છે.
- કૃષિક્ષેત્રે હરિયાળી કાંતિ માટે જરૂરી નાની અને મધ્યમ કદની સિંચાઈ, જમીન-સંરક્ષણ, મિશ્રખેતી, વનવિકાસ, વર્ષમાં એક કરતાં વધુ પાક લેવાય તેવું આયોજન, જમીનનું નવીનીકરણ, કૃષિઆધારિત ગ્રામોદ્યોગોને પ્રોત્સાહન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા રોજગારીની તકોમાં વધારો કરી શકાય છે.

➢ ડૉ. એમ. એસ. સ્વામીનાથનના મત મુજબ
કૃષિક્ષેત્રના વિકાસના પ્રયત્નોથી રોજગારીની
તકો વધારી, બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરી
શકાય છે.

(8) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી ગેરેન્ટી યોજના (મનરેગા)ની માહિતી આપો.

- 2 ઓક્ટોબર, 2009થી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરેન્ટી એક્ટ (નરેગા) યોજનાનું નામ બદલીને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરેન્ટી એક્ટ (મનરેગા) કરવામાં આવ્યું.

- આ યોજનાનો હેતુ પછાત જિલ્લાઓમાં વસતા ગ્રામીણ લોકોને રોજગારી આપવાનો છે.
- ‘મનરેગા’ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા સરકારે 2 ફેબ્રુઆરીના દિવસને ‘રોજગાર દિવસ’ તરીકે જહેર કર્યો છે.

➤ ‘મનરેગા’ યોજના દ્વારા પ્રત્યેક ગ્રામીણ કુટુંબની ઓછામાં ઓછી એક વ્યક્તિને વર્ષમાં 100 દિવસની રોજગારી આપવાની બાંયધરી આપવામાં આવે છે. સ્થીઓ માટે $\frac{1}{3}$ ભાગની (હવે 50%) રોજગારી અનામત રખવામાં આવે છે.

- આ કાર્યક્રમમાં ગ્રામીણ લોકોને શારીરિક શ્રમ પેટે નક્કી થયેલ ન્યૂનતમ વેતન સાત દિવસમાં ચુકવવામાં આવે છે.
- શ્રમિકને તેના નિવાસસ્થાનથી 5 કિમી અંતરમાં જે રોજગારી આપવામાં આવે છે. જો રોજગારનું સ્થળ 5 કિમી દૂર હોય, તો તેને 10% વધારે વેતન આપવામાં આવે છે.

➤ આ યોજનામાં નોંધાવેલા શ્રમિકોને જોબકાર્ડ આપવામાં આવે છે, જે પાંચ વર્ષની મુદત માટે હોથ છે. જો જોબકાર્ડ ધરાવનાર વ્યક્તિને 15 દિવસ સુધી કામ ન મળે, તો તેને નક્કી કરેલ બેરોજગારી ભણ્યું આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્ન 5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં ઉદ્ભવતી બેરોજગારીનાં કારણો જણાવી કોઈ પણ પાંચ કારણો વિગતે સમજાવો.
- ઈ. સ. 1951થી ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો લઈ જવા અને બેરોજગારીની સમસ્યાના ઉકેલ માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા આયોજનપૂર્વક પગલાં લીધાં હોવા છતાં બેરોજગારીની સમસ્યા વધુ તીવ્ર બનતી ગઈ છે.

- આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતમાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે 53 લાખ બેરોજગાર હતા, જે વધીને નવમી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે 348.5 લાખ થયા. આ હકીકત ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા ચિંતાજનક છે તે સૂચવે છે.
- ભારતમાં ઉદ્ભવતી બેરોજગારી માટેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:

1. વસ્તીવૃદ્ધિનો ઉંચો દર :

- ભારતમાં 1951માં વસ્તી 36.1 કરોડ હતી, તે વધીને 2011માં 121.08 કરોડ થઈ છે. આમ, ભારતમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ઉંચો છે. તેથી શ્રમના પુરવઠામાં પણ ઝડપથી વધારો થયો છે. પરંતુ તેની સામે રોજગારીની તકોમાં નીચા દરે વધારો થતો હોવાથી બેરોજગારી અને અર્ધબેરોજગારીની સમસ્યા વધતી જાય છે.

➤ આમ, ઉંચા દરે વધતી વસ્તી કરતાં રોજગાર વૃદ્ધિનો દર નીચો હોવાથી ભારતમાં બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે.

2. રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો :

➤ આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતનો આર્થિક વિકાસનો દર વધતો ગયો હોવા છતાં રોજગારીની પુરતી તકોનું સર્જન થઈ શક્યું નથી, ભારતનો રોજગારી વગરનો આર્થિક વિકાસ સૂચવે છે.

- ભારતમાં આઠમી પંચવર્ષીય યોજનામાં આર્થિક વિકાસનો દર 5.6% હતો, તે વધીને અગ્રિયારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં 7.8% થયો, છતાં બેરોજગારોની સંખ્યા વધતી ગઈ છે.
- આમ, આયોજનપૂર્વક આર્થિક વિકાસ કરવા છતાં નવા અને જૂના રોજગારી ઇચ્છુકો માટે રોજગારીની પૂરતી તકો ઉલ્લી કરી શકાઈ નહોતી.

➤ ભારતમાં કૃષિ સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રોનો પ્રમાણમાં ઓછો
વિકાસ થયો હોવાને કારણે વધતા શ્રમ-પુરવઠા માટે
જરૂરી રોજગારીની નવી તકોનું સર્જન ન થતાં
બેરોજગારીમાં વધારો થયો છે.

3. બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર :

➤ ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન આર્થિક વિકાસ
વધતાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થયો છે.

- પરંતુ વસ્તીવૃદ્ધિના ઊચા દરને કારણે માથાઈદ આવકમાં નીચા દરે વધારો થયો છે.
- નીચી માથાઈદ આવક અને વધતી વસ્તીના નિભાવ પાછળ થતા ખર્ચને કારણે બચતો ઘટે છે અને પરિણામે મૂડીરોકાણનો દર નીચો રહે છે.